

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DİLİNİN VE EDEBİYATININ
YAYILMA ALANLARI BİLGİ ŞÖLENİ BİLDİRİLERİ

7-9 Ekim 2010

Yayıma Hazırlayanlar

Nevzat ÖZKAN
Bayram DURBİLMEZ

Ankara, 2014

GILGAMIŞ VE YARATILIŞ DESTANLARINDA ORTAK İKİ MOTİF: TANRI VE YARATILIŞ

Yavuz UYSAL*

Giriş

Bir milletin tarihinde gerçekleşmiş, unutulması mümkün olmayan bir olay üzerine söylenmeye başlayıp gelişmesini asırlarca devam ettiren milli eserlere destan denir. Destanlar bir milletin, kederlerini, sevinç ve coşkularını, heyecanlarını, bütün duygu ve düşünce yapısını oluşturan türlerdir. Destanlar, milletlerin geçmişlerindeki diri ve canlı hedeflerin belirli amaçlar doğrultusunda geleceğe aktarılmasında birinci derecede önem taşıyan yazılı veya sözlü belgelerdir (Güzel 2006, 122).

Bir kısım destanlar inanılması mümkün olmayacak derecede hayali unsurlar içermektedir. Bazıları da tarihi vakalarla beslenerek vücuda getirilmiştir. Bunlar *légendaire* (menkıbevi) özellikte olan destanlardır. Destanlar sadece tarihe yahut sadece edebiyata mal edilemezler. Bu bakımdan milletlerin efsanevi tarihi de sayılabilir. Destanlarda asıl gaye, kahramanın yahut vakanın gerçekçi biçimde anlatılması olmayıp; vaka veya kahramanın, milletin vicdanı üzerinde bıraktığı tesirdir. Destanlar, bu yüzdendir ki milletin yüksek duygularını, düşüncelerini ve ortak ülkülerini yansıtır. Destanlar, ferdi değil, sosyal eserlerdir. Olağanüstü özelliklere sahip kahramanları ve toplumu derinden sarsan hadiseleri konu edinir. Bütün bunların abartılarak anlatılmasının sebebini de toplumun değer yargılarının, inancının ve mantığının tezahüründe aramak gerekir (Kaya 2007, 220).

Destanların ortaya çıkışında tarihî gelişimin de oldukça etkili olduğu gözlenmektedir. Evrenin yaratılışı, tanrı kavramı, insanoğlunun henüz çözemediği olayların sebepleri gibi konular, daha çok ilk ortaya çıkan destanların konusunu oluşturmaktadır.

Türklerde "yaratılış" konusunu işleyen pek çok destan ve efsane vardır. Gılgamış Destanı, İslamiyet öncesine ait bir destan olduğundan konu bakımından onun muadili veya benzeri bir destan ile karşılaştırmak daha mantıklı olacaktır. Ancak burada şu meseleyi de dile getirmek faydalı olacaktır. Gılgamış Destanı,

* Okt., Adıyaman Üniversitesi.

kahraman merkezli bir destandır. “Yaratılış” ve “tanrı” kavramlarını doğrudan karşılamaktan uzaktır. Yaratılış Destanı’nda ise bu kavramlar destanın bütününi oluşturmaktadır.

Evrenin yaratılışını, iyilik ve kötülüğün kaynaklarını, evrendeki düzeni konu edinen Yaratılış Destanı, XIX. yüzyılda W. Radloff tarafından Altay Türkleri arasından derlenmiştir. Yaratılış Destanı, Türkler tarafından kabul edilmiş bütün dinlerin etkisini taşımasına rağmen özellikle de Şamânizm’in etkisi açıkça göze çarpmaktadır. Şaman inancına göre, iyi ruhlar kılık değiştirerek iyilik derecelerine göre göğün çeşitli katlarına yükselirken; kötü ruhlar ise yaptıkları kötülüğün derecesine göre yerin karanlık âlemine gönderilirler. Tanrı Kayra Han’ın yasakladığı meyvelerden tadan insanları kandıran Erlik (Şeytan), Kayra Han tarafından cezalandırılarak; yerin dokuz kat altına, karanlıklar ülkesine gönderilerek cezalandırılmıştır: “...dokuz kat yerin altında ayı, güneşi olmayan karanlık bir dünya vardır. Seni oraya atıyorum!” Erlik, Gök Oğul’a yalvarmaları sonucunda, insanlara kötülük etmeyeceğinin sözünü verdikten sonra da mükâfatlandırılarak; Kayra Han’ın huzuruna çıkarılmıştır. Bu unsurları, destanın geneli içerisinde sıkça görmek mümkündür.

Yaratılış Destanı

Hiçbir şey yokken, Tanrı Kayra Han ile uçsuz bucaksız su vardı. Ay, Güneş ve yer yoktu. Tanrı Kayra Han’ın canı sıkılıyordu. O, yalnızlık içinde iken su dalgalandı. Bunun üzerine Kayra Han, kendine benzer bir varlık yaratarak “Kişi” adını verdi.

Kayra Han ile Kişi, sonsuz suyun üzerinde iki siyah kaz gibi rahatça uçmaya koyuldular. Ancak Kişi, kendisini, yaratandan daha yüksekte görüp uçmak istedi. Ama uçamadı ve suya düştü. Boğulmak üzereyken Tanrı’ya yalvardı. Kayra Han “Yüksel!” emrini verdi. Kişi batmaktan ve boğulmaktan kurtuldu.

Tanrı Kayra Han dünyayı yaratmayı düşündü. Kişi’ye, “Suya dal, toprak çıkar!” emrini verdi. Kişi suya daldı bir miktar toprak çıkardı. Toprağın bir kısmını da ağzında sakladı. Kendine göre bir yer yaratacağı. Avcundaki toprağı su yüzüne serpince Tanrı, toprağı “Büyü!” emrini verdi. Kişi’nin serptiğı toprak dünya (yer) oldu. Fakat bu emirle Kişi’nin ağzındaki toprak da büyümeye başladı. Kişi’nin ağzındaki toprak büyümeye başlayınca boğulacak oldu. Tanrı’ya yalvardı. Tanrı “Tükür!” diye buyurdu. Kişi’nin ağzından dökülen ıslak toprak yeryüzüne serpildi ve yeryüzünde tepelikler oluştu. Buna kızan Tanrı, Kişi’yi kendi âleminden kovdu ve ona Erlik (Şeytan) adını verdi.

Tanrı yerde dalı olmayan bir ağacın bittiğini gördü ve dalsız ağacın güzel görünmediğini anladı. Ağaca dokuz dalın bitmesi için emir verdi. Tanrı her dalın altında ayrı bir insan yarattı ve “Dokuz millet olsun!” dedi. Erlik bu insanları kışkırdı. Onları kötülüğe sürükledi. Bunun üzerine Erlik yeniden lanetlendi. Toprak altındaki karanlıklar âleminin üçüncü katına sürüldü. Tanrı kendisi için de göğün on yedinci katında bir nur âlemi yaratarak oraya çekildi. İnsanların büsbütün başıboş kalmaması için onlara da Gök Oğul’u (Maytere) gönderdi.

Erlık, Kayra Han'ın katına çıkmak istedi. Gök Oğul'u, Tanrı'ya bunun için yalvarmaya razı etti. İzni koparan Erlık, kendisi için gökler yaptı. Kendisine bağlı olanların oluşturduğu kötü ruhlarla birlikte, gökle yer arasındaki dünyada yaşayan insanlardan daha iyi bir hayat sürüyordu.

Bu durum Kayra Han'ın canını sıktı. Erlık'in dünyasını yıkmak için kahraman Mangdaşire'yi gönderdi. O, güçlü mızrağıyla vurarak korkunç şimşek ve gök gü-rültüleri arasında bu dünyayı parça parça etti. Bu parçalar, insanlar için yaratılan ilk dünyanın üzerine düştü. Eski düz dünya engebeli bir hâl aldı. Tanrı, Erlık'i yeniden cezalandırdı. Onu yerin en alt katına sürdü. Dünyanın sonuna kadar orada kalmasını emretti. Göğün on yedinci katında tanrının kendisi, yedinci katında Gün Ana, altıncı katında Ay Ana oturmaktadır.

Yazımızın asıl konusunu oluşturan bir diğer destan da tarihin çok eski döneminde ortaya çıkmış olan ve Sümer medeniyeti içerisinde doğup gelişen Gılgamış Destanı'dır.

Gılgamış Destanı hakkında genel bilgiler

Gılgamış, Sümerlerin destanı olup büyük bir kısmı Akad çivi yazısı ile yazılmış on iki tableten oluşmaktadır. Tabletlerin kısmen zarar görmesinden dolayı bazı bölümleri eksiktir. Destanı oluşturan tabletlerin parçaları çok geniş bir coğrafyaya dağılmıştır. Destanın farklı versiyonlarının olması metnin tamirinde yardımcı olmuştur. Destanda Gılgamış'ın başından geçen olaylar anlatılmıştır. Kahraman merkezli (heroic) bir destandır.

MÖ iki binlerde komşularınca varlığına son verilen Sümerlerin en önemli edebî başarısı, bütün benzerlerinde olduğu üzere, ilkin sözlü gelenek şeklinde sürüp gelmiş olan *Gılgamış Destanı*'dir. Başta Babilce tercümesiyle karşılaşılan Gılgamış, ortaya çıkartılıp Fransızcaya tercüme edilmiştir. Öte yandan, İngilizlerin 1830'lara kadar geri götürebileceğimiz kazı ve derleme etkinliklerinin semeresi; eserin, bir yüzyıl sonra *Campbell Thompson* tarafından yapılmış, İngilizceye tercümesiyle alınabilmiştir (Duralı 2007, 12).

Gılgamış Destanı'nda mitoloji, efsaneler, tarih ve dinî inançlar iç içe geçmiştir. Destanda sedir ormanı, ihtiyarları gençleştiren ot, meşe ağacı (huluppu), Babil'in kapısı, ikiz dağlar, ölümcül suyu olan deniz mitolojik unsurlardır. Üçte ikisi tanrı üçte biri insan olan Gılgamış'ın kendisi, Enkidu'nun eşekten insana dönüşmesi tanrılar tarafından sedir ormanını korumakla görevlendirilen Humbaba ve onun Gılgamış ile Enkidu tarafından öldürülmesi, Gılgamış'ın Gökyüzü Boğasını öldürmesi, destandaki efsanevi hikâyelerdir. Destan Mezopotamya'da geçmektedir ve yaklaşık olarak MÖ 2650'li yıllarda yazılmıştır. Nuh (Utanapişti) Tufanı, Gılgamış, Dumuzi ve Lugalbanda (Öfkeli Kral), site devletler, gibi tarihî unsurlar dikkati çekmektedir.

Sümerlerde Tanrı, yaratma (doğurma fonksiyonu) özelliği nedeniyle daha çok "kadın" şeklinde düşünülmüştür. Mezopotamya'da en güçlü tanrılar "kadın" şeklinde tasavvur edilmesi bu kanıyı kuvvetlendirmektedir. Tanrılarının en yücresi

tanrıça Aruru'dur. Mezopotamya'da ve her yerde evreni yöneten üç büyük tanrı vardır. Bunlar Anu (gök tanrısı), Enlil (yer altı tanrısı) ve Ea (yer tanrısı)'dır. Bu tanrılar Aruru'dan daha az güç sahibidirler ve her şeyi onun izniyle yaparlar.

Kaynakların yetersiz oluşundan dolayı tamamı elde edilemeyen, ancak buna rağmen bilginin ve ölümsüzlüğün peşinden koşan insanı yücelterek anlatan ve içerisinden büyük dersler çıkarılması gereken Gilgamiş Destanı'nı şu şekilde özetleyebiliriz:

Gilgamiş Destanı

Gilgamiş, yüzyıllar önce Uruk şehrinde hüküm süren bir Sümer kahramanıdır. Kentin çevresini muazzam bir sur ile çevirmek ister. Yıpratıcı çalışmalardan gözü yılmış olan halk, Gilgamiş'i tanrılara şikâyet eder. Tanrılar halkı dinler. Savaş ve aşk tanrıçası İştâr, halkı korumak için Enkidu'yu görevlendirir. Enkidu, sedir ormanları içinde, vahşi hayvanlar arasında yaşamaktadır. Bir vuruşmada kötülük yapan bir devi öldüren Enkidu, Gilgamiş ile karşılaşınca onunla dost olur, böylece tanrıçanın iradesi yerine getirilmemiş olur. Her iki kudretli yaratık, Gilgamiş ile Enkidu, insanoğluna düşman olan yaratıkları yok ederek dünyayı düzenlemeye çalışır.

Enkidu, arkadaşı Gilgamiş'i tanrıça İştâr'ın ziyaretine götürür. Tanrıça; Enkidu'nun Gilgamiş'a bağlılığını anlar. İştâr, Gilgamiş'i baştan çıkarmaya çalışır. Gilgamiş, tanrıçaya gönül verenin sonunda ölüme mahkûm olacağını bildiği için, İştâr'ın aşkını kabul etmez. Gazaba gelen İştâr, Enkidu'yu cüzzam illetine uğratarak ortadan kaldırır. Gilgamiş'i da aynı şekilde öldürmek ister. Gilgamiş, hayat ve ölüm muammalarını çözmek, ölümsüzlüğün sırrını elde etmek için, atası Utanapiştî'ye başvurur ve karar verir.

Gilgamiş, atası Utanapiştî'yi bulmak için pek çok gezi yapar. Ölüm kıyılarına kadar denizi aştıktan sonra Utanapiştî'yi bulur. Kutsal ihtiyar, Gilgamiş'a Büyük Tufan'ı anlatır. Vaktiyle bütün Mezopotamya tufana boğulmuşken, tanrıların yardımlarıyla nasıl yalnız kendisinin ve hizmetçisinin kurtulduğunu açıklar. Utanapiştî, Gilgamiş'i tanrıçanın şerrinden kurtarır. Ne yazık ki ölmezliğin sırrını açıklayamaz. Gilgamiş'i boş çevirmemek için ona kuvvet ve gençliğin sırrını yazıp verir.

Gilgamiş büyük üzüntüler içinde atasına veda eder. Bir gece uyurken rüyasında Enkidu'yu görür. Enkidu, ölümlerin Gölge Vadisi'nde, hiçbiri kendisini tanıyıp hatırlamayan yaratıkların arasında, tanrıların her zaman için iyiliğini beklemektedir. Gilgamiş bu rüyadan anlar ki, ölmezlik dünyada ulaşılabilecek en büyük mutluluk değildir. Yeryüzünde gerçek mutluluk, tanrıların iyiliğiyle insanların hafızasından silinmeksizin gerçek ölmezliği bulabilmektir.

Gilgamiş Destanı'nda tanrılar, dönemin Mezopotamya'sında mitolojik inanç sistemine göre, gökteki tanrılar, yer ve deniz tanrıları (İgigiler) ve yer altı tanrıları olmak (Annunakiler) üzere üçe ayrılırken, bunun yanında tanrılaştırılmış varlıkları da bu gruba dâhil edebiliriz.

a. Gök tanrıları

Aruru yaratıcı özelliği olan büyük ana (kadın) tanrıçadır. Yaratma ve tasarlama, vahiye dayanan dinlerde olduğu gibi toprak (kil) ile yapılır. İlk insanı yaratan da Aruru'dur. Tanrılar yaratma, tasarlama özelliklerinde güç sahibidirler. Özellikle "gök tanrıları" çok güçlüdür; olayların ve insanların hayatlarının seyrine doğrudan müdahale ederler.

Aruru, Anu'yu yaratmıştır. Egemen tanrısal hanedanın babası ve kurucusu ise gök tanrısı Anu'dur.

Aşk ve savaş tanrıçası İştâr (Gökte ve yerde bulunur, Uruk'un en büyük tanrıçasıdır.), gezegenlerin tanrısı İrnina, Güneş tanrısı Şamaş, ay tanrısı Şin diğer gök tanrılarıdır.

b. Yer tanrıları (İgiler)

Yer tanrıları bir şehir veya sitenin tanrısıdır ve büyük sarayları vardır. Bazen insanlarla, hayvanlarla ve diğer yaratıklarla evlenirler. Ancak bu evlilikler kendileri dışındakilere zarar verir. *Aşk tanrıçası: İştâr; Buğday tanrıçası: Nisaba, Bilge tanrılar: Ninsun-Enlil-Eada, Koruyucu tanrı: Lugulbanda, Yılan tanrısı: Ningizzida, Şölen tanrısı: Şulpay, Sürü tanrısı: Samukan...* diğer yer tanrıları arasında gösterilebilir.

c. Yer altı tanrıları (Annunakiler)

Yer altı tanrılarının en güçlüsü Enlil'dir. Kötülük ve iyilikleri emreder. Yer altı (cehennem) tanrıları Karanlık Ev'e bekçilik ederler. Oraya giden bir daha geri dönemez. *Etana, Samukan, Cehennem tanrıçası Ereškigal*, başlıca yer altı tanrılarıdır.

d. Tanrılaştırılmış varlıklar

Gılgamış Destanı'nın tanrılaştırılmış insan-varlık unsuru hikâyenin belirgin özelliği hâline gelmiştir. Sümer şehir devletlerinde tanrıların yeryüzündeki olağanüstü işlerinin bir kısmını tanrısal insan karakterleri gerçekleştirir. Bu destan kahramanları, ölümlerinden sonra halk tarafından ululaştırılmış soylu karakterlerdir. Onların kahramanlıklarını, korkusuzluklarını, halk içindeki yararlıklarını destanın başından sonuna kadar izlemek mümkündür. Bu karakterler, insan olarak (Gılgamış ve Utanapiştî) insan-hayvan (Enkidu, İnsan-Akrepler), veya canavar (Humbaba) olabilirler. Tanrılar bu soylulara muazzam güçler bahşeder ve onları tanrı-kral hâline getirirler. Gılgamış, annesi Dişi Manda-Ninsuna, atası Utanapiştî, Enkidu tanrılaştırılmış insan özelliği taşırlar ancak tüm özellikleriyle tanrı veya insan değildirler.

Sonuç

Yaratılış Destanı'nda yaratma, ilk defa Kayra Han'ın Kişi'yi yaratmasıyla başlamıştır. Gilgamiş Destanı'nda ise destana ismini veren Gilgamiş, tanrıların özelliklerini yansıtan üçte ikisi tanrı, üçte biri insan bir varlık olarak yaratılmıştır. Yaratılış Destanı'nda Kayra Han'ın, suyun altından çıkarılan bir avuç toprağı suyun üzerine serpmesiyle yaratılan yer ile Gilgamiş Destanı'ndaki Tanrı'nın suyun altından çıkardığı çamur parçasını çöle düşürerek Enkidu'yu yaratması arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.

Yaratılış Destanı'nda tanrı görevini üstlenen Kayra Han ve yardımcı ruhlar, Gilgamiş Destanı'ndaki tanrılar âlemine göre sönük kalmıştır. Tanrı Kayra Han, her olaya hâkim olan ve her yerde istediğini yapabilecek bir tek tanrı rolünü üstlenmesine rağmen, Gilgamiş Destanı'nda her varlığa bir tanrı görevlendirilmiştir. (*Güneş Tanrısı: Şamaş, Fırtına tanrısı: Adad, Gökyüzü tanrısı: Anu, Aşk tanrıçası: İştar, Yaratmanın tanrıçası: Aruru, Savaş tanrısı: Ninurta, Buğday tanrıçası: Nisaba, Davar tanrısı: Samukan, Bilge tanrılar: Ninsun-Enlil-Eada, Koruyucu tanrı: Lugulbanda, Ay tanrısı: Sin, Yılan tanrısı: Ningizzida, Şölen tanrısı: Şulpay, Sürü tanrısı: Samukan*)

Gilgamiş Destanı'nda tanrıların fazla olması nedeniyle, doğüstü güçlere sahip birçok yaratık da bulunmaktadır. Ancak Yaratılış Destanında doğüstü güçler, sadece tanrı Kayra Han üzerinde ya da Kayra Han'ın sunmasıyla Gök Oğul, Ulu Kişi, Ağca Dağ, Gün Aşan... gibi yardımcı ruhlar üzerinde bulunmaktadır.

Gilgamiş Destanı'nda tanrıya ikram ve hediye sunma (...*Gilgamiş, yanına lekesiz bir ak oğlak bir de kahverengi olanını aldı. Onları bağrına bastırarak götürdü; güneşin huzuruna çıkardı...*) olayı ile sıkça karşılaşmamıza rağmen; Yaratılış Destanı'nda böyle bir hadiseyle karşılaşmamaktayız.

Gilgamiş ve Yaratılış destanlarının her ikisinde de Yüce Tanrı'nın *Aruru ve Tengere Kayra Han* göğün en yüksek yerinde (on yedinci katta) bulunduğu görülmektedir. Tanrı her iki metinde de yaratma vasfına sahiptir ve insanı yarattıktan sonra yalnız başına bırakmaz, ancak onlara bazen kızar. Yaratılış efsanesinde Tengere Kayra Han gücünü kimse ile paylaşmaz. Gilgamiş'ta ise Tanrı güçlerini üç büyük Tanrı (Anu, Enlil ve Ea) ile paylaşmıştır. Bu paylaşma katmanlar hâlinde yeryüzüne doğru genişlemektedir. Yeryüzüne doğru inildikçe veya çıkıldıkça tanrıların güçleri azalmakta ya da çoğalmaktadır. *Erlik ile Enlil* aynı işlevleri olan varlıklardır. İkisi de yerin altında ve dünyanın sonuna kadar kalıcıdır; kötülük tanrısıdır. Erlik yaratma özelliğine sahiptir ancak bunu Tanrı'dan gizli yaptığı için cezalandırılmıştır. *Mey-Tere ve Gilgamiş* tanrı-insan özelliği taşırlar. Tanrı onları özel olarak insanların arasından seçmiştir.

Yaratılış Destanı'nda iyi tanrı (Kayra Han) ve kötülük yapan yardımcı ruhlar (Erlik) belirgin bir hâlde verilmesine karşın; Gilgamiş Destanı'nda tanrıların iyilikleri veya kötülükleri belirgin şekilde işlenmemiştir. Hatta halkına başlarda

zulmeden, bilge kişi olmasına rağmen şehvetinden insanları bıktıran Gılgamış, destanın genelinde iyi yönleri ön plana çıkarılarak verilmiş; yaptığı her mücadeleden sonra, insanların takdirini kazanan, alkışlanan, ölümünden sonra da arkasından ağıtlar yakılan ve özlenen bir hükümdar-tanrı olarak tasvir edilmiştir.

Gılgamış ve Yaratılış destanları, kendi bünyelerinde belirli bir ilki yansıtmaktadırlar. Yaratılış Destanı, Türklerin ilk destanı olması; Gılgamış Destanı'nın da tarihte bilinen ilk yazılı destan olması bu ortak özelliği ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, Yaratılış Destanı'ndaki Kayra Han'ın tek tanrı özelliği taşıması, İslamiyet sonrası Türk destanlarının ortak özelliğidir. Aynı şekilde Gılgamış Destanı'ndaki ölümsüzlük otu da, Türk-İslam âleminin Lokman Hekim söylemiyle örtüşmektedir. Aynı destan içindeki Tanrı'ya kurban sunma eylemi yine, İslamiyet sonrası Türk destanlarında işlenen ortak temadır.

KAYNAKÇA

- DURALI, Ş.Teoman (2007), *Gılgamış Destanı*, İstanbul.
- GÜZEL, Abdurrahman (2006), *Dini-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Ankara.
- KAYA, Doğan (2007), *Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat (2009), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara.
- OĞUZ, Öcal ; EKİCİ, Metin ; AÇA, Mehmet (2008), *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara.
- SAKAOĞLU, Saim ; DUYSMAZ, Ali (2006), *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, İstanbul.